

SZÓ- ÉS SZÓLÁSMAGYARÁZATOK

Adalékok *csörc* ~ *csörsz* szavunk történetéhez

1. Régibb nyelvünkben – elsősorban Heltai Gáspár munkáiban – többször is felbukkan egy eléggé rejtélyes lexéma, amelyet *csörc*, illetve *csörsz* alakban adathatunk. Sem a TESz., sem az EWUng., sem a SzT. nem veszi fel őket címszóként, ez vélhetően azzal is összefügg, hogy kevés adat van a két szóra. A NySz.-ben azonban megtaláljuk őket (1: 460), igaz, két szócikkben, és nincs utalás arra, hogy ezeknek esetleg közük volna egymáshoz, történetesen egyik a másiknak alakváltozata volna.

A NySz. a két szó jelentésében is meglehetősen bizonytalan: a *csörc* esetében – ha kérdőjellel is – de legalább fölvesz egy melléknévi jelentést ’miser, miserandus; arm, armselig’ értelemben, a *csörsz* jelentésénél viszont pusztán egy zárójelbe tett kérdőjelet [?] találunk.

A kérdéses szóalakokról később többen is írtak, próbálva felfejteni azok jelentését, illetve eredetét. Sokféle magyarázat felbukkan az irodalomban, valóban megnyugtató módon azonban nem sikerült a szóalakok értelmét, illetve etimológiáját tisztázni. A legtöbb megfigyelési kísérlet csupán rövid cikk vagy megjegyzés, ezek is sokfelé jelentek meg, és gyakran egymásnak is ellentmondanak, így nem áll össze belőlük megnyugtató válasz a kérdéses szavak jelentését illetően. Ráadásul hiába a számos megfigyelési javaslat, az elmúlt évtizedekben megjelent Heltai-szövegkiadások (pl. Heltai /1980a, /1980b, /1987, /1998) ezekről mintha nem is tudnának, szinte kivétel nélkül az egyik korai kiadás véleményét örökítik tovább, ez azonban biztos, hogy tévesnek tekinthető.

A viszonylag kevés és egymástól gyakran eltérő értelmű adat okán teljesen biztos magyarázattal sajnos magam sem tudok szolgálni. Mégis úgy gondolom, hogy érdemes a vonatkozó tanulmányokat a kezdetektől áttekinteni és egymással ütköztetni, hogy a legvalószínűbbnek tűnő megfigyeléshez eljuthassunk. Mindeközben ráadásul egy újabb magyarázati lehetőség is felmerült bennem, a későbbiekben ezt is be fogom mutatni.

2. Az alábbiakban látni fogjuk, hogy a NySz. nem véletlenül bizonytalan a két lexéma jelentésében, az adatokból ugyanis korántsem egyértelmű kép tárul elénk. Amint fentebb is utaltam rá, különálló lexemaként mind a *csörc*, mind a *csörsz* szóalak valójában csak egyetlen szerzőtől, Heltai Gáspártól adatható. Ha ezek mellett nem találunk még későbből különböző forrásokban egy jelzős szókapcsolatot, illetve összetételt, melyben a *csörsz* jelzői szerepű (*csörsz ökör* ~ *csörszökök*), akkor akár arra is juthatnánk, hogy *csörsz* szavunk Heltai idiolektusához tartozhatott. De ha megvizsgáljuk a nála előforduló példákat, akkor azt találjuk, hogy talán még ő sem volt egészen biztos a szó értelmében, ezért többféle funkcióban is alkalmazta azt. Lássuk először Heltai adatait!

Heltainál összesen öt alkalommal tudjuk adathatni a szót, ebből négyet az ezópuszi mesékben találunk. A továbbiakban ezeket mutatom be IMRE LAJOS 1897-ben a Régi magyar

könyvtár című sorozat 4. tagjaként megjelent szövegkiadásából – mindegyiket kicsit bővebb kontextussal, hátha ez segít a tárgyalt szóalakok értelmezésében:

csörc (Heltainál: *czörtz*):

- (1) Dühös neuet költenec az ebne^c, czac hog^c megölhesséc. Vagy ötte meg a hayat auagy nem, de páltzát keresnec neki. Vgyan búnes a *czörtz*, uagy uétközet à szegény ember, auagy nem : pauper ubique iacet (a 2. fabula értelme, IMRE 1897: 27)
- (2) Iay, mond az Isten, annak à ki predal: Nyilvan ismeg megpredaltattatol. De e mostani veszet időben nem hiszik azt az emberek. A pap költötte, vgy mondnek : hayet¹ is el ezokaert a *chörtzet* (98. fabula értelme; IMRE 1897: 236)
- (3) Mikoron à gabonat megarattyak, Megdezmalō előszer : Annakvtanna az öttödēt kivszem : Annakvtanna à föld vamot : a beiövō köueket is lehanyatom velek : Asztal buzat is veszek raytok. E melet kantor ludat, kappant es tyukot veszek raytok : szent Balas malatzat meg kel adniok, meglen szent György à baranyokkal elerkőzik. A nyomast is az erdőuel egyetembe tillalomban : chak oda tekintsen à *chörtz*, bizony behaytom, Meglatod, ezennel megh kazdagitlak (99. fabula; IMRE 1897: 240)

csörsz (Heltainál: *czörz*):

- (4) E fabula meg ielenti, mint nyomorítyác à hamis és kegyetlen emberec à szegényeket, kic ártatlannoc léuén nem tudgyác ŷgyeket forgatni, sem magokat meg őltalmazni, mind törénybe, s mind töruen kőuul. Minec okaért szegényec mindenha búnessec, és oda kell fűzetnioc (!) à *czörzet*. Egy pokolba mind el fér, mind à hamis biro, mind à hamis tanúc (a 4. fabula értelme, IMRE 1897: 30)

A NySz. röviden mind a négy adatot közli (1: 460), de két szócikkben: az első harmat a *csörc* címszó alatt, míg a negyediket ugyanazon oldalon a *csörsz* szócikkben, és nem utal arra, hogy esetleg ezek összetartozhatnak. Ami pedig a két szó jelentését illeti, a *csörc* lexéma értelmét – kérdőjellel – ’szegény, nyomorúságos’ jelentéssel magyarázza, a *csörsz* alakét sehogy (l. fentebb is).

Az idézett szövegkiadásban IMRE jegyzeteket fűz egyes szavakhoz, köztük a *czörtz* formához is (1897: 266): „Szótárakban nem található. Hangzása után ítélve a mai »csösz« szó lehet, de e szó nem mindig illik az illető mondatba. Így a IV. mese idézett mondatában »csösz-díj« vagy »bírság«-forma jelentése van, míg a XCIX-ben a »pesti pórok«-ra vonatkozik, s így talán jobbágyot, szegény embert jelent. A Ny tört. szótár csak a IV. meséből vett példát idézi, de a szót nem magyarázza”.

¹ IMRE (uo.) a *hayet* alakot lábjegyzettel látja el „Bizonytalan jelentésű szó, amely a másik, két jelentésű szóval együtt, az egész helyet érthetlenné teszi”. Feltehetően azonban csak olyan nyomtatvány volt a kezében, amelyben ez az alak nem volt jól olvasható. Így valóban semmi értelme, de a NySz. (1: 460) másként idézi a mondatot, s *hayet* alakban közli az igét, amelyhez kérdőjellel hozzáteszi olvasatként, hogy feltehetően ’hajtsd’ az jelentése. Vagyis a mondat így értelmezendő: *Hajtsd el ez okáért a csörctet*.

Látható tehát, hogy IMRE nem sokat tudott kezdeni a szóban forgó alakkal, hiszen bár igyekszik azt a mai *csősz* szóval kapcsolatba hozni, maga is elismeri, hogy ez az értelem nem illik mindegyik kontextusba (vö. CZÓBEL 1909: 325 is). Egyúttal azonban nem volt elég alapos sem, mert csak a NySz. *csőrsz* szócikkét vette észre, az ugyanazon az oldalon kissé főntebb szereplő *csőrc* címszót nem, holott abban mind a három további adatot idézi a szótár, és megpróbálja megadni azok jelentését is 'szegény' értelemben, igaz, azok sem hozhatók teljesen közös nevezőre, lásd lentebb. Figyelmetlen tehát IMRE, de voltaképpen annak tekinthetők a NySz. szerkesztői is, hiszen nekik sem tűnik fel, hogy valójában egy szócikkbe kíváncskozna mind a négy adat. A fentebb első három helyen feltüntetett előfordulásokban ugyanis *chőrtz* alakban találjuk a kérdéses lexémát, míg a negyedikben *czőrz* formában, de ez fakadhat abból is, hogy a nyomdász figyelmetlen volt, s kihagyta a szóból a *t*-t. Az első három alak *csőrc* olvasata helyesnek tűnik, mert a *tz* betűkapcsolat többnyire a *c*-t jelöli Heltai szövegében, vö. pl. *meg fűzetz*, *kontz*, *malatzat* (IMRE 1897: 27, 30, ill. 240). Ezért lehet, hogy a negyedik mese értelmező részéből idézett „oda kell fűzetnioc à *czőrzet*” részlet eredeti kéziratában is *czőrtzet* szerepelt, csak a *t* valahogy kimaradt belőle. Azaz: lehetséges, hogy mind a négy adat egy *csőrc* címszóban volna összefoglalható, csak íráshibával állunk szemben az utolsó példában. De lehet az is, hogy alakváltozatokról van szó (*csőrc* ~ *csőrsz*), ám akkor is inkább egy szócikkbe kíváncskoznának. Azonban úgy tűnik, hogy a NySz. szerkesztői a *csőrsz* lexéma jelentésével végképp nem tudtak mit kezdeni, talán ezért nem tűnt fel nekik a lehetséges összetartozás a *csőrc* alakokkal. Ez abból is fakadhat, hogy a kevés számú adat viszonylag eltérő jelentéseket mutat: az (1) és (3) inkább valamilyen 'nyomorult szegény (ember)'-t, míg a (2) talán valamilyen 'lábán elhajtható állat'-ot. A (4) adat viszont valamiféle 'adófajtát, sarcot' takarhat inkább. Ugyanakkor a lábán elhajtható állat is lehet valamilyen adónem megtestesítője, így ez a két értelem talán összetartozik, emiatt indokolt lehet a (4) adatnak a másodikkal való összekapcsolása. Ezt az értelmezést erősítheti még a szó ötödik előfordulása is Heltainál. Erről sem a NySz., sem IMRE nem tud, de a 20. század elején CZÓBEL ERNŐ már felhívta rá a figyelmet (1909: 326):

- (5) Mert à bokorbol tamadot láttya à nagyfagofnac fénefségét: Mingyárust óis (sic!) arra igyekőzic : mindēt keres, mindent elád, mindent nyuz, chac hamar talál okot, hogy à fzegény től elhaythafsa à *chőrtz* ökret (Heltai /1951: H1 b lap)²

CZÓBEL ebből az adatból igyekszik a *csőrc* lexéma értelmét megfejtteni, s ezt ki-terjeszti a fabulákban olvasható adatokra is: „Ebből a mondatból, melyben a *csőrc* szó melléknévként szerepel, kitűnik, hogy a *csőrc* valamiféle marhát, ökröt jelentett. Mind a négy másik mondatba is beleillik ilyen értelemmel, mindannyiszor egy marhának vagy ökörnek a behajtásáról, elvételéről van szó. A 3. mondatban is – melyben Imre szerint a pesti pórokra vonatkozik – ez az értelme: a tilalom alá vetett területre ne lépjen, még csak

² CZÓBEL (uo.) valamiért egészen pontatlanul idézi a mondat első felét, nála az első két tagmondat helyett mindössze ennyi áll: „A *fényűző polgár ember* (mindet (!) keres, mindent elád” stb.)”. Noha idézőjelbe teszi a szöveget, azaz látszólag szó szerint idézi, s forrásának Heltai 1552-ben megjelent Dialógusát tünteti fel, az 1951-ben megjelent hasonmás kiadásból látható, hogy valójában a fenti szövegrész áll a szövegben, s csak értelmileg vonatkozik a fényűző polgárokra, akik szórják a pénzt, s a bevételszerzés érdekében, ha kell, a szegény ember ökrét is elhajtják.

oda se tekintsen a csörc ökr, különben az ispán behajtja. – Bizonyos tehát, hogy a NySz. és Imre megfejtései egészen hibásak, bizonyos, hogy a *csörc* szón valamiféle, marhát, ökröt értettek, de nem lehet egészen határozottan megállapítani, azt a marhát nevezték-e így, amelyet a kihágást elkövetett jobbágytól a földesúr bírságul elhajtatót, – vagy azt-e, amely a legszebb, legerősebb volt, s amelyet ezért a bírságra büntetett jobbágytól a földesúr mindig legelőbb, leghamarébb vett el. Azt hiszem, a meglévő öt példából nem lehet ezt határozottan eldönteni” (1909: 326).

CZÓBEL tehát egyértelműen hibásnak ítéli meg a NySz.-ben feltüntetett ’arm, armselig’ jelentést, akárcsak IMRE próbálkozását is, aki bizonytanul a *csősz* szóval kapcsolja egybe a vizsgált lexémát. Ez utóbbi valóban tévedésnek tűnik: a *csőrsz* hangalakból még csak lehetne a mássalhangzó-torlódás feloldásával *csősz*, a *csörc*-ből azonban már nehezebben vezethető le hangtanilag, márpedig az öt előfordulásból négyben ez utóbbi alak áll. Ez esetben legfeljebb népetimológias átalakulásról lehetne szó (*csörc* → *csősz*).

Nagyobb baj ennél, hogy szemantikailag se igazán illeszkedik a *csősz* lexéma a fenti kontextusokba. Valójában IMRE maga is érzi ezt, s felveti, hogy talán valami ’bírságféle’ lehetett a *csörc*, egy másik példában esetleg ’jobbágy’.³ CZÓBEL viszont biztos abban, hogy a *csörc* ’valamiféle marhát vagy ökröt’ jelenthetett, mert az szerinte mindegyik olyan példába is beleillik, amelyek a fabulából adatolhatók. Ezt a véleményét azonban – a kontextusok alaposabb elemzése alapján – nem tudom teljesen osztani. Vizsgáljuk meg ezért a példákat részletesebben!

3. Az első példában mintha három közmondás volna egymás után szerkesztve, az első kettő legalábbis biztosan az. A „Dühös neuét költenec az ebne, czac hog megölhesséc” fordulatot ugyanis – fordított szerkesztésmóddal – Baranyai Decsinél is megtaláljuk, vö. „Az mely ebet meg akarnak ölni, annak dühös neuét költik” (1598: 62), de megvan más gyűjteményekben is, pl. ERDÉLYI 1851: 253: „A mely kutjának veszett nevét költik, el kell annak veszni.” A második közmondást nem találjuk régibb gyűjteményeinkben, de a németben megvan a megfelelője: „Wenn man den Hund schlagen will, findet man Knüppel in allen Winkeln” (vö. Wander 1867–1880. 2: 869). Tekintettel Heltai szász származására, feltételezhető, hogy ő is ismerte ezt a fordulatot.⁴

A harmadik példa sem adatolható gyűjteményeinkből, de láthatóan a latin „Pauper ubique jacet” ’a szegény mindig alulmarad’⁵ kifejezés fordítása akar lenni. Szerkezetileg viszont követi az előző mondat mintáját: *Akár megette a hájat az eb, akár nem, úgyis megverik* → *Akár vétkezett a szegény ember, akár nem, úgyis bűnös(nek találják)*. Ennek a kontextusnak az alapján a *csörc* itt főnévi értékű, jelentése azonban mégsem ’marha, ökr’

³ Sajnos azonban Heltai fabuláinak későbbi kiadásai (pl. 1979, 1980, 1987, 1998) szinte ügyet sem vetnek arra, hogy maga IMRE sem tartja igazán megnyugtatónak a ’csősz, ör’ értelmet. Szinte mindegyik kételkedés nélkül átveszi azt, s nem is utal esetleges más jelentésre. Egyedül Heltai/1979 vet fel a (3) példa kapcsán egy más interpretációt is, de az is téves (463), l. lentebb.

⁴ Erre a közmondásra IMRE is céloz az adathoz fűzött lábjegyzetben (1897: 27), sőt Burkhard Waldistól is idézi, akinek a verses Ezópusz-fordítása Heltai művének is egyik forrása lehetett: „Wenn man gern schlagen wolt den Hundt, Findt sich der Knüttel selb zur stundt.”

⁵ FINÁLY a **pauper** szócikkében az ismert magyar közmondással adja vissza a latin fordulatot: „A szegény embert még az ág is húzza” (1884: 1429), a **jaceo** szócikkében azonban inkább az alávetettségre és a kilátástalan helyzetre helyezi a hangsúlyt (1884: 1077).

lehet, mint CZÓBEL állítja, hanem inkább 'szegény (ember)'⁶. Azaz ennek a példának a vonatkozásában mégis inkább a NySz. állhat közelebb a helyes jelentéshez, de eltérően a szótár értelmezésétől nem annyira melléknévi (*miser*), hanem inkább a *pauper* főnévi értelmében szerepel a példában a *csörc* szó. Ezt erősíti egyébként az is, hogy ez a fabula megtalálható Pesti Gábor Ezópusz-fordításában is, annak értelmező részében pedig a következőt találjuk (1980: 34):

„Ha az hatalmas gonoszt akar tenni,
Könnyí (!) az *nyavalyáshoz* hamis okot lelni,
És azmint akarja, ugyan meg ítélni.”

A Pestinél található *nyavalyás* lexéma valójában ugyanúgy 'szegény (ember), nincstelen, szerencsétlen (jobbágy)' jelentésű, mint a Heltainál található *csörc*, illetve a latin *pauper*.

Azt hiszem, mindezek eléggé nyomós érvek mellett, hogy CZÓBEL véleményével szemben az (1) adatban a *csörc* szó 'szegény ember, pauper' jelentése mellett érveljünk, ne fogadjuk el itt a 'marha' értelmet. Véleményem szerint inkább ez az értelem illik a (3) példába is, és nem a 'marha'. Ott ugyanis arról van szó, hogy az ördög felajánlja szolgálatait a nemesembernek, s megállapodnak, hogy az ördög egy évig ispánként szolgál urának, és gyötörni fogja a „pesti pórokat”, s majd amit azok esztendő múltán jó szívből ajánlanak az ispánnak, az lesz a bére. Az ördög pedig neki is lát, és minden lehetséges módon sarcolja a szegény jobbágyokat. Többek között aratás után a tizedet, sőt az ötödöt is behajtja tőlük, föld vámot szed, ludat, kappant, tyúkot, malacot és bárányt is elvesz tőlük. Majd ezt mondja:

A nyomast is az erdőuel egyetembe tillalomban : chak oda tekintsen à *chörtz*, bizony behaytom.

A *nyomás* itt a nyomáskényszerrel lehet összefüggésben. Ismeretes, hogy mind a két-, mind a háromnyomásos gazdálkodás idején ez a művelési kényszer szabta meg a szántók és a közösen használt ugar helyét, a földek éves forgását, sőt azt is, melyik szántóba milyen növényeket lehetett vetni. Az ugar volt a voltaképpeni *nyomás*, az elnevezés arra utalt, hogy az ugart a legelő állatok megnyomták, megtaposták, mindeközben egyúttal természetes módon meg is trágyázták. Az ugar tehát – szemben a parlaggal – nem műveletlen földet jelentett, hiszen többször is felszántották, ezzel felkészítették a következő évi művelésre. Ez a földhasználati forma nem tette lehetővé, hogy valaki pusztán a saját elképzelése szerint vessen és arasson a neki sorsolt parcellán (vö. *nyilas osztás*, *fűvönosztás*). A nyomáskényszer tehát szigorúan meghatározta a faluban élő családok munkavégzési rendjét.⁷

⁶ Heltai fabuláinak a Magyar tallózó című sorozatban megjelent kiadásában ehhez a helyhez a szöveget gondozó KÖSZEGHY PÉTER a következő megjegyzést fűzi: „a *csörc* (itt főnévként) az előző mondatokban szerepelt ebre vonatkozik” (Heltai /1979: 463). Ebben azonban szerintem téved. Noha elvileg lehetséges volna, hogy a *csörcsz* az előző két mondatban szereplő *eb* lexémára referáljon, ebben az esetben azonban szemantikailag elég értelmetlen volna a folytatás, hiszen az *eb* bűnösségét nem magyarázná, hogy a szegény ember vétkes-e vagy sem. Sokkal inkább a fenti interpretáció a valószínű, azaz a mondatot fordított sorrendben kell értelmezni: ha vétkezett a szegény, ha nem, úgyis bűnösnek találják.

⁷ Vö. <https://tudasbazis.sulinet.hu/hu/tarsadalomtudomanyok/tortenelem/a-kozepkor-tortenete-476-1492/az-erett-kozepkor-uj-jelensegei/a-mezogazdasag-kozepekori-atalakulasa> (2020. 08. 15).

A falu földje tulajdonjogi tekintetben természetesen valamely földesúré volt, azaz – bár a faluközösséghez tartozó parasztok, illetve jobbágyok földhasználati joga elvitathatatlan – a föld használata alapján valamilyen járadék vagy szolgáltatás illette meg a földesurat. Ugyanakkor a földközösségi használatnak csak egyik oldala volt a jobbágytelek: ide tartozott még a falu határai között osztatlanul használt legelő, kaszáló, erdő, nádas és sok más lehetséges haszonvétel széles köre is. Ezek igénybevétele ugyancsak földesúri járadékoknak szolgálhatott alapul.

Mindezek alapján feltételezhetjük, hogy a fenti mondat azt jelenti, hogy ha valamely szegény jobbágy olyan telket próbál használni, amely éppen nyomás alatt van, vagy valamilyen módon az erdő hasznát veszi, akkor elég ha a *csörc* csak szemet vet erre, máris behajtja az ispán az erre vonatkozó adófélét, járadékot. Noha teljesen nem lehet kizárni azt sem, hogy a marha vagy ökör vessen szemet a nyomásra, azaz tévedjen egy ilyen területre, mégis sokkal valószínűbbnek tűnik az egész mese kontextusából, hogy a *csörc* itt is a sanyargatott szegény embert jelenti.

A (4) példában is egy fabula értelmező részével van dolgunk mely arról ír, hogy a hamis és kegyetlen emberek a nyomorgatják a szegényeket, akik sem a törvényben, sem azon kívül nem tudják magukat megvédeni, főképp mert a hamis bírók és a hamis tanúk is ellenük vannak. Így mindig őket mondják ki vétkesnek, és meg kell fizetniük a *csörszet* (vagy talán *csörcet*, ha csupán íráshibával állunk szemben, l. fentebb).

Látható, hogy itt sem okvetlenül a 'marha' jelentés következik a kontextusból, sokkal inkább valamely 'büntetés- vagy adóféle'. Ez ugyan lehetne valamely marha beszolgáltatása is, de számos másféle teher is szóba jöhet.

A (2) példa az egyetlen, ahol viszonylag jól illik a szöveg értelmébe a 'marha' jelentés. Itt is a prédálásról van szó, de a szöveg arra utal, hogy míg Isten figyelmezteti a prédálókat, hogy egyszer ők is a megprédáltak sorsára juthatnak, most a papok is prédálnak, ezért elhajtják a *csörcet*. Mivel marhákat el lehet hajtani, ide valóban illik a CZÓBEL által javasolt 'valamiféle marha, ökör' jelentés. Ám mivel az előző példában azt láttuk, hogy a *csörc* lehet a (szegény emberre kivetett) 'adóféle' is, nem zárható ki itt sem, hogy lehet szó más állat elhajtásáról vagy akár behajtható egyéb kötelezettségről is. Azaz a 'marha' jelentés itt ugyan valószínű, de még itt sem biztos.

Összegezve az eddigieket, láthatjuk tehát, hogy noha CZÓBEL szerint a 'marha, ökör' értelem nemcsak a Dialógus fentebb idézett példájába illeszkedik, hanem a fabulákban található négy adat mindegyikébe is, valójában ezek közül kettőbe sokkal inkább illik a 'szegény ember' jelentés, azaz a NySz. és IMRE véleményét nem kellene teljesen lesöpörni. Vizsgáljuk meg a továbbiakban azt is, hogy más szakirodalmi munkák miként ítélik meg a kérdést!

4. Az OklSz. a 14–16. századból adatolt *Cherch*, *Chewrch*, *Chewrcz* személynevek jelentését a NySz.-t követve tünteti fel 'miser, miserandus; arm, armselig' értelemben, de ugyancsak kérdőjellel ellátva. Ez utóbbi itt még inkább jogos, hiszen Heltai adatai esetében legalább a kontextus segít bennünket az értelmezésben, a nevek esetében azonban erre sincs mód.

Az EtSz. is tárgyalja két szócikkben a *csörsz* és *csörc* szóalakokat, de a *Csörsz* formát (i. m. 1188) csak a *Csörszárka*, *Csörszárók* összetételek előtagjaként, hozzátéve, hogy ismeretlen eredetű, és a korábbi etimológiai próbálkozások (pl. egy állítólagos *Csörsz*

nevű avar fejedelem nevéből⁸ vagy a szláv *čr̃nъ* 'fekete' szóból, ill. a szláv *čert* 'ördög' szóból) elfogadhatatlannak.

A *csörc* címszóban (1184–1185) elsősorban a Heltaitól származó adatokat tünteti fel az EtSz., és különösebb indoklás nélkül, de szerintem helyesen rámutat arra, hogy a NySz. (460) hibásan jár el, amikor a *csörc* és a *csörsz* szóalakot elválasztja egymástól. A szótár egyaránt elveti, és hibásnak tartja a NySz. 'arm, armselig értelmezését és IMRÉ-nek a fabulák jegyzetapparátusában olvasható 'csősz, jobbágy; csőszdíj' magyarázatait, és ha nem is igazán direkt módon, de csatlakozik a CZÓBEL-nél olvasható 'valamiféle ökör, szarvasmarha' értelmezéshez. Megemlíti viszont a szótár RÉTHEI PRIKKEl MARIÁN egy rövid írását a Magyar Nyelvőr-ből, amelyben a szerző Prágai András 1628-ban kiadott Fejedelmek serkentő órája című művének ajánló leveléből idéz egy érdekes adatot (1899: 218–219): „Az Magyarok tsak tzifraságért híják az veres ökröt hajs Rótt (!), és a fekete ökröt hők *Csörsz*, mert mind a kettő Német szó, az *Rótt* az németeknél vereset teszen, az *Schwartz* per contractionem *Csörsz* feketét jegyez”.

Az ugyan nyilvánvaló tévedés, hogy a *csörsz* a német *schwarz*-ból származnék etimológiailag (ezt az EtSz. is elfogadhatatlannak tartja), de a jelentés szempontjából az idézet tovább „színezi” az eddig is elég változatos képet. Különösen, ha ehhez hozzávesszük még RÉTHEI PRIKKEl egy további adatát: „A NySz. 'fekete' jelentésű *csörsz* szót nem ismer; de közöl egy megkérdőjelezett *czercz* (egészen hibásan magyarázza *csercs*-nek *csērcs* v. *csērcz* helyett) alakot, amely minden bizonnyal azonos vele (Vö. Hagiok Niro Mathenenak ket tulkot, az *czerczet* és az fekete holdost R.M.Ny. II. 302.)” (1899: 219).

Az EtSz. a 'valamiféle ökör, szarvasmarha' értelem mellett ezt a 'fekete', esetleg 'fekete holdas' jelentést sem zárja ki, ugyanakkor az etimológiai kísérletek mindegyikét elfogadhatatlannak tartja. Nemcsak a már említett német eredeztetést a *schwarz* melléknévből, de KARDOS ALBERT és SIMONYI ötletét sem (SIMONYI szerk. 1899: 460–461). KARDOS a szláv *černi* szóval igyekezett a szót kapcsolatba hozni. Ez szerinte *Csörsz* árkának a nevét is magyarázná talán, „melyben a *Csörsz*, *Csersz* ördögöt, fekete ördögöt jelent (v. ö. Ördög-árok)”. Mindehhez SIMONYI a folyóirat szerkesztőjeként hozzászólva még azt teszi hozzá, hogy a „*csörsz* szó jobban hasonlít az ördögnek szláv *čert* nevéhez, s a *Csörsz-árkát* csakugyan a szl. *čertovsky jarek* vagyis 'ördög-árok'-ból magyarázzák, annál is inkább, mert a *Csörsz* árkának egyik ágát magyarul is Ördögárokknak híják” (i. m. 461).

Ugyanígy elfogadhatatlannak tartja KNEZSA is (1974: 817) KARDOS és SIMONYI etimológiai kísérletét, akárcsak MARIÁNOVICS MILÁNÉ,⁹ aki a szláv *čr̃nъcb* összevonásának tartja a szót. KNEZSA egyébként *csörsz* címszó alatt tárgyalja a szót, és négy jelentését is feltünteti: 1. *Csörsz árka*, 2. *csörc*, *csörsz* 'fekete', 3. *cserc* 'szarvasmarha fajta', végül – Heltai meséi nyomán – 4. 'jobbágy'.

1969-ben FEHÉRTÓI KATALIN is foglalkozik a *csörsz* szó jelentésével, és néhány további adattal igyekszik a megfejtéséhez hozzájárulni. Végző soron szerinte is „valamilyen szint, feltehetően feketét” jelenthetett a *csörsz*, *csersz* szó eredetileg, s mivel többnyire ökröt,

⁸ „A Csörsz-árkához fűződő mondkör elsősorban a Jászságban ismert. Eszerint Csörsz királyfi – mai változataiban egy cseh főúr vagy más nagy úr – árkot épített, mivel menyasszonya csak azzal a feltétellel megy hozzá nőül, ha vízi úton, hajón jöhet a szárazföldről keresztül. Az árok ásása több évtizedig tart” (NéprLex. 1: 537).

⁹ MARIÁNOVICS MILÁN voltaképpen nem más, mint SIMONYI, aki a szláv etimológiákat többnyire ezzel a szlávós álnévvvel írta alá, vö. G. BOGÁR 2006.

szarvasmarhát jelöltek vele, „a szint jelentő jelző később esetleg fajtanévvé vált (vö. *magyar-tarka* marha) [...] azaz második jelentése ’szarvasmarha-fajta’ lehet” (1969: 455). FEHÉRTÓI a KNEI ZSÁNÁL negyedikként említett ’jobbágy’ jelentést tévedésen alapulónak tartja.

A valószínűsített ’fekete színű’ értelmezést FEHÉRTÓI részben egy régi szólással igyekszik alátámasztani. Már BEKE ÖDÖN (1947: 68–69) is ír a több régi szólásgyűjteményünkben (pl. KRESZNERICSNÉL és KOVÁCS PÁL NÁL) is adatható *megnyomta a csörszökör a lábát* fordulatról, mellyel kapcsolatban egy – szerinte romlott – 1713-ból való adatot is közöl még Széchényi György egyik leveléből. Ebben ez áll: „Lássa, de az *csörsz ökör* bizony a lábára hág” (i. m. 68). Mivel a *csörsz ökör* alak Heltai Dialógusából is adatható (l. fentebb), ez nagy valószínűséggel nem hibás, hanem ez lehet az eredeti, s ebből lett népetimológiásan lett a *csörszökör* változat a későbbiekben, amint erre már CSEFKŐ is rámutatott (1951: 299–292). A fenti szólás többféle változatban és jelentésben is előfordul (*meggázolta a csüőszökör, rálépett a lábára a csüőszökör* stb.), de a *csörszökör* > *csöszökör* általi taposás mindig nyomorúságot vagy akár halált is jelent, vö. O. NAGY 1976: 133 is. A szólásnak megtalálhatók még olyan variánsai is, amelyekben a *csörszökör* komponens helyett *fekete ökör*, *fekete bika* vagy a *fekete tehén* szerepel. Ráadásul ezeknek megvannak a német megfelelői is (*die schwarze Kuh drückt ihn; die schwarze Kuh hat ihn getreten*), amelyekben a *fekete tehén* ugyancsak a baj, szerencsétlenség, illetve halál szimbóluma (vö. még RÖHRICH 1991–1992. 3: 903–905 és BEKE szerk. 1952: 316 is).

Mindezek alapján tehát valóban feltehető a *csörsz* ’fekete’ jelentése. FEHÉRTÓI ezt még TAKÁTS SÁNDOR Rajzok a török világból című művének egy adatával is igyekszik igazolni (1969: 455), amelyben az állatok adásvétele kapcsán ezt találjuk: „Igen gyakran szőrin és a szarván nevezték a marhát, azaz pontosan leírták, hogy *fekete csörsz-ökör*, szőke tarcsa tulok, ... daruszörű kék bika ... van a foltban;... (III, 7)”¹⁰.

FEHÉRTÓI közöl még (uo.) emellett egy 1343-ból származó latin nyelvű oklevélből egy magyar nyelvű szórványadatot, melyben arról van szó, hogy Szabolcs megye négy szolgabírája a szabolcsi ispán ellen egy *konyacherch* színű ökör eltulajdonítása miatt indított pert. Bemutat továbbá két személynévi adatot is: 1361: Mihály (dicto Fulou) és Mihály (dicto *Cherch*) nevű servienseivel...; 1409: Johannem dictum *Chewrch* Jobagionem nostrum).

FEHÉRTÓI véleménye szerint a *konyacherch* szó utótagjában és az előbbi két személynévben ugyanazon szavakkal van dolgunk, akárcsak TAKÁTS SÁNDOR szövegében. Mindegyikben „a *cherch*, *csörsz* szó tulajdonképpen ’fekete’-t jelent” (1969: 455).

Ez elvileg lehetséges. A *csörszökör* és a *fekete ökör/bika/tehén* vonatkozásában elég kézenfekvőnek tűnik ez a megfelelés. Ami a *konyacherch* adatot illeti, ott már nem volnék azonban ebben teljesen biztos, mivel a *-cherch* utótagot nem annyira *csörsz*-nek, mint inkább *csercs*-nek olvashatjuk. Emiatt szerintem nem zárható ki esetleges kapcsolata a román eredetűnek tartott *csercs(e)* szóalakkal sem. A TESz. szerint ugyan ennek legkorábbi előfordulása csak a 16. század elejéről, 1526-ból való (1: 505), azaz későbbi a FEHÉRTÓI által közölt adathoz, de az elsődleges ’fülbevaló, fülönfüggő’ értelme melletti másodlagos ’bőrlebernyeges állat; Tier mit Wampe’¹¹ jelentése eléggé illenék a *konya*- előtaghoz,

¹⁰ TAKÁTS adatát azonban fenntartással kell kezelnünk, hiszen ez nem valódi történeti forrásból, hanem a szerző 1915-ben írt munkájából származik.

¹¹ SZINNYEI Tájiszótárában (MTsz.) ezt a jelentést így találjuk: ’apró barmok (juhok, kecskék, sertések) álla v. torka alatt, lelógó kinövés v. bőrfityegő’. Ilyesféle lebernyeg kétségtelenül a szarvasmarhák álla alatt is látható.

hiszen az állat *csercse* is lefelé hajlik, konyul. Ha a *konyacherch* szóalaknak esetleg ehhez volna köze, akkor viszont lehet, hogy mégsem színnévről van itt szó, bár ez utóbbi jelentést támogatja a lexéma színnévi használata (sajnos azonban a latin oklevél eredeti szövegét FEHÉRTÓI nem közli, így nincs mód a pontos kontextust ellenőrizni).

Az azonban, hogy a fentebbi jobbágyok nevében ez a második megkülönböztető elnevezés valóban 'feketé'-t jelent-e, még inkább bizonytalan. *Cherch* Mihály esetében lehet ugyan szó a *fekete* színnévről is, de tekintettel arra, hogy a másik tettes *Fülő* (*Fulou*) Mihály, itt sem zárható ki, hogy esetleg *csercs* az olvasat, és az illető a nevét esetleg a lelógó füléről kapta. Az 1409-ből származó adatban pedig a *Chewrch* (nevű) János egy jobbágy, azaz itt a *csörc* olvasat és a FEHÉRTÓI által elvetett 'szegény, jobbágy' jelentés sem zárható ki.

Mindezzel csak azt próbáltam bemutatni, hogy a *csörsz* 'fekete' jelentését illetően FEHÉRTÓI által bemutatott adatok nem kizárólag ebben az értelemben interpretálhatók. A személynévi adatok kérdésesek, a *konyacherch* összetétel bizonyító ereje sem kétségtelen. Ami pedig a *csörsz ökröt* jelenti, az lehet valóban 'fekete ökör', de lehetne 'nyomorúságos, sovány ökör' is, hiszen a Heltai Dialógusában olvasható adatba ez az értelem is tökéletesen illenék.

Ez a jelentés pedig összekapcsolható volna a *csörsz*, *csörc* 'szegény, nyomorult (jobbágy)' értelmezésével is. Ez utóbbi ugyanis véleményem szerint a Heltai fabuláiban olvasható adatok közül kettőben (1. és 3. példa) sokkal inkább lehetséges, mint a 'fekete' értelem. Hogy miként lesz a 'marha' vagy talán 'nyomorúságos, ösztövé marha' értelemből 'nyomorult, szegény ember'? Talán hasonló névátvitellel, mint amikor a *barom* vagy *marha* lexémákat emberekre vonatkoztatjuk.

5. Összegezve az eddigieket a következőket állapíthatjuk meg: *Csörsz* és *csörc* szavaink feltehetően egymás alakváltozatai, így egyetlen szótári szócikkbe kíváncsnak. A két szó jelentését igen nehéz biztosan felfejteni. Egyes szerzők (pl. KARDOS vagy FEHÉRTÓI) valamely szláv nyelvből eredeztetik a szót, és a 'fekete' jelentést keresik benne, másodlagos 'valamilyen marhaféle' értelmét pedig a 'feketé'-ből származtatják. A vizsgált szóalakok azonban legtöbbször Heltai Gáspár munkáiban fordulnak elő, az adatok tágabb kontextusának alapos elemzése pedig azt mutatja, hogy erősen valószínűsíthető a *csörsz* ~ *csörc* 'szegény ember, jobbágy' jelentésének feltételezése is, hiszen a fent említett (1) és (3) példákban leginkább ez az értelem olvasható ki a szövegkörnyezetből.

Ha a FEHÉRTÓI által feltételezett 'fekete' → 'valamiféle szarvasmarha' jelentésfejlődést elfogadjuk, akkor is létrejöhetett a 'marha' értelemből harmadlagos jelentésként a 'nyomorult szegény ember'. De mivel a *csörsz* ~ *csörc* szláv eredeztetése az EtSz. és KNIEZSA szerint sem megnyugtató, talán az az eddig fel nem vetett lehetőség sem zárható ki, hogy a két szó esetleg összefügg a TESz. *csercse* szócikkében feltüntetett lexémával. Amint fentebb jeleztem, ennek első biztos előfordulása 1526-ból adatható, Heltai adatai pedig csak kicsivel későbbiek (1552 és 1566).

Korábban láthattuk, hogy RÉTHEI PRIKKEL tévesnek tekinti a NySz. *csercse* címszavát, és az ott található „Hagiok Niro Mathenenak ket tulkot, az *czerczet* és az fekete holdost” (RMNy. 2: 302) adatot a *csörsz* egyik előfordulásaként interpretálja. Pedig a NySz.-nak igaza lehet, és az itt olvasható *cserczet* alak talán inkább *csercsét*-nek (esetleg: *csercsét*-nek) olvasandó, s 'lelógó lebernyegű' tulkot jelent.¹² Ez a bőrlebernyeg lesoványodott állatok esetében

¹² Megjegyzem, a TESz. is a *csercse* címszóban (1: 1055) tünteti fel ezt az 1583-ból való adatot.

talán még szembetűnőbben lóg lefelé. Ha ezt figyelembe vesszük, akkor az sem zárható ki, hogy valójában ez a szóalak a *csörsz ökör* szó szerkezet jelzőjének a forrása. Egy *csörsz*, azaz 'lógó lebernyeű' ökör persze lehetett fekete is, de lehet, hogy nem ez a szó alapjelentése, hanem a 'löttyedt bőré, sovány'. Ebből azután esetleg létrejöhetett a 'lesoványodott, szegény jobbágy' értelem is, de az adóként, tartozásként elhajtható állat is (oda kellett fizetiök a *csörcet*).

Ez a jelentésfejlődés sem zárható ki szerintem. Némiképp gyengéje ugyanakkor a szóeredeztetésnek, hogy a *csercse* végén van egy *-e* hang, de azt esetleg interpretálhatták a nyelvhasználók birtokos személyjelként is, hiszen testrészneveknél ez előfordul (pl. *epe, zúza, N. mája*). Másrészt ez az alak illabiális, bár a TESz. szócikke szerint számos labiális változata is van (*csörce*). Gyengíti még a hangtani megfeleltetést a *[c]*, illetve *[cs]* különbsége: Heltai adataiban inkább *[csörce]* alak olvasható, hiszen zömmel *-tz* betűkapcsolat van a szó végén, míg a *[cs]*-t inkább *cz*-vel vagy *ch*-val írja. A magyarázat mellett szólhat viszont talán az a körülmény, hogy a *csercse* lexéma a TESz. szerint (1: 505) román eredetű. Mivel Heltai maga is erdélyi szász volt, ez esetleg magyarázná, hogy miért főként nála találjuk meg ennek a szónak az előfordulásait, másutt alig.

Akár az egyik, akár a másik eredeztetést fogadjuk el, egy biztos: a *csörce ~ csörsz* szavak bővebb szövegkörnyezetének alapos elemzése világosan bizonyítja, hogy sem a 'csösz, ör', sem a 'fekete', illetve 'valamilyen marha' értelem nem elegendő a két lexéma jelentésének pontos leírásához: Heltainál egyértelműen van 'szegény ember', illetve 'adóféle' jelentésük is.

Kulcsszók: nyelvtörténet, szófejtés, történeti lexikológia, történeti frazeológia.

Hivatkozott irodalom

- BARANYAI DECSI JÁNOS 1598. *Adagiorum Graeco-Latino-Ungaricorum chiliades quinque*. Bartphae. [Hasonmás kiadás: ELTE, Budapest, 1978. ELTE Fontes ad historiam linguarum populorumque uraliensium 5.]
- BEKE ÖDÖN szerk. 1952: Felelet. *Magyar Nyelvőr* 76: 316.
- BEKE ÖDÖN 1947. Csösz-ökök. *Magyar Nyelvőr* 71: 68–69.
- G. BOGÁR EDIT 2006. Az etimológus Simonyi és Mariánovics Milán. *Magyar Nyelvőr* 130: 357–362.
- CZÓBEL ERNŐ 1909. Csörce. *Magyar Nyelvőr* 38: 325–326.
- CSEFKÓ GYULA 1951. Csösz-ökök. *Magyar Nyelvőr* 75: 299–300.
- ERDÉLYI JÁNOS 1851. *Magyar közmondások könyve*. Nyomatott Kozma Vazulnál, Pest.
- EtSz. = GOMBOCZ ZOLTÁN – MELICH JÁNOS, *Magyar etymologiai szótár* 1–17. füzet. MTA, Budapest, 1914–1944.
- EWUng. = *Etymologisches Wörterbuch des Ungarischen* 1–2. Hrsg. LORÁND BENKŐ. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1993–1995.
- FEHÉRTÓI KATALIN 1969. Csörsz. *Magyar Nyelv* 65: 454–456.
- Heltai Gáspár /1951. *A részegségnek és tobzódásnak veszedelmes voltáról való Dialogus*. Az 1552. évi kiadás hasonmása. Közoktatásügyi Kiadóvállalat, Budapest.
- Heltai Gáspár /1979. *Háló. Válogatás Heltai Gáspár műveiből*. Magyar tolló. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- Heltai Gáspár /1980a: *Heltai Gáspár és Bornemisza Péter művei*. Magyar remekírók. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest.
- Heltai Gáspár /1980b. *Száz fabula, Krónika és egyéb írások*. Kriterion Könyvkiadó, Bukarest.
- Heltai Gáspár /1987. *Száz fabula*. Európa Könyvkiadó, Budapest.

- Heltai Gáspár /1998. *Száz fabula*. Nagy mesemondók 9. Unikornis Kiadó, Budapest.
- IMRE LAJOS 1897. *Heltai Gáspár Esopusi meséi*. Régi magyar könyvtár 4. Franklin-Társulat, Budapest.
- KARDOS ALBERT 1899. Csörsz, mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 460–461.
- KNIEZSA ISTVÁN 1974. *A magyar nyelv szláv jövevényszavai* 1–2. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- MARIÁNOVICS MILÁN (= SIMONYI ZSIGMOND) 1910. Csörc. *Magyar Nyelvőr* 39: 252.
- MTsz. = SZINNYEI JÓZSEF, *Magyar tájszótár* 1–2. Hornyánszky, Budapest, 1893–1901.
- NéprLex. = *Magyar Néprajzi Lexikon* 1–5. Főszerk. ORTUTAY GYULA. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1977–1982.
- NySz. = SZARVAS GÁBOR – SIMONYI ZSIGMOND, *Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig* 1–3. Hornyánszky, Budapest, 1890–1893.
- O. NAGY GÁBOR 1976. *Magyar szólások és közmondások*. 2. kiadás. Gondolat Kiadó, Budapest.
- OKISz. = *Magyar oklevél-szótár*. Gyűjt. SZAMOTA ISTVÁN, szerk. ZOLNAI GYULA. Hornyánszky, Budapest, 1902–1906.
- Pesti Gábor 1980. Esopus fabulái Pesti Gábor szerint. Magyar Hírmondó. Magvető Könyvkiadó, Budapest.
- RÉTHEI PRIKKEL MARIÁN 1899. Csörsz, Mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 218–219.
- RMNy. 2. = *Régi magyarországi nyomtatványok 2. 1601–1635*. Szerk. BORSA GEDEON – HERVAY FERENC. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1983.
- RÖHRICH, LUTZ 1991–1992. *Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten* 1–3. Herder Verlag, Freiburg–Basel–Wien.
- SIMONYI ZSIGMOND szerk. 1899. Csörsz, mont. *Magyar Nyelvőr* 28: 461.
- SzT. = *Erdélyi magyar szótörténeti tár* 1–14. Főszerk. SZABÓ T. ATTILA etc. Kriterion Könyvkiadó etc., Bukarest etc., 1975–2014.
- TAKÁTS SÁNDOR 1917. *Rajzok a török világból* 3. MTA, Budapest.
- TESz. = *A magyar nyelv történeti-etimológiai szótára* 1–3. Főszerk. BENKŐ LORÁND. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1967–1976.
- VÉGH JÓZSEF 2000. Lábára lépett a csöszökök. Végh József levele Beke Ödönnek, idézi a *Vasi Szemle* 54: 244.
- WANDER, KARL FRIEDRICH WILHELM 1867–1880. *Deutsches Sprichwörterlexikon. Ein Hausschatz für das deutsche Volk* 1–5. Brockhaus, Leipzig, 1867.

On the history of the Hungarian doublet *csörc* ~ *csörsz*

This paper investigates the meanings and origin of the historically rarely attested, now extinct Hungarian word forms, *csörc* and *csörsz*. Although the Magyar nyelvtörténeti szótár (Historical Dictionary of Hungarian) has two different entries for them, the author argues that they are variants of a single lexeme. The word forms are discussed by several authors in the literature but their meanings and usage have not been successfully clarified yet. The proposals are rather varied (e.g. a variant of *csősz* ‘field guard’, also ‘some bovine’, ‘poor person’, and ‘some kind of tax’). After thoroughly scrutinizing the relevant claims in the literature and meticulously analysing the contexts in which the word forms occur, this paper attempts to clarify their true meanings. It also discusses their etymological issues, how specific meanings may evolve from one another, raising the possibility of a new explanation of origin.

Keywords: historical linguistics, etymology, historical lexicology, historical phraseology.

FORGÁCS TAMÁS
Szegedi Tudományegyetem